

נתן אלתרמן וזיכרון השואה בטור השביעי¹

זכריה שנקולבסקי

מבוא

בעבודה זו אנסה לעקוב אחר תפישת עולמו של נתן אלתרמן (1910 – 1970) במספר היבטים הנוגעים לזיכרון השואה. פעילותו של נתן אלתרמן השתרעה על פני ארבעים שנים בדיוק ובהן כמובן שנות השואה ומעט למעלה משני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. יצירתו הספרותית של אלתרמן הייתה רבה ומגוונת הוא נהנה מפופולריות רבה והשפעתו של על הישוב והמדינה הייתה משמעותית ביותר.² עם קום המדינה אלתרמן זוהה גם עם מפא"י, מפלגת השלטון שלפני ואחרי קום המדינה, שעה שרוב המשוררים והסופרים היו קשורים אותה עת למפ"ם שנוסדה ב 1948.³ יצירתו המגוונת של אלתרמן כללה שירה לירית "גבוהה", מחזות, תרגומים, מאמרים בענייני השעה אותם כינה אלתרמן עצמו "שירי עת ועיתון". אלה הם השירים שפרסם אלתרמן תחילה בעיתון "דבר" תחת הכותרת "סקיצות תל-אביביות" מיולי 1934 ובמשך ארבעה חודשים, בהמשך בטורו השבועי "רגעים" שהתפרסם מידי שבוע בעתון הארץ מנובמבר 1934 עד סוף דצמבר 1942 ובהמשך מ 5 בפברואר 1942 עד אוקטובר 1965 – הטור השביעי בעיתון "דבר".⁴

ההתייחסות בעבודה זו תצטמצם לשירי העת ועיתון שנקראו הן על ידי הציבור הרחב והן על ידי המנהיגים, קובעי המדיניות. זאת אעשה מתוך בחינה של מספר עניינים מרכזיים עליהם עמד אלתרמן בשנות מלחמת העולם השנייה ולאחריה אנסה להראות מה משמעות המושג "זיכרון השואה" אצל אלתרמן. הנושאים בהם עסק ואותם ברצוני להציג בעבודה הם; יחסו – א. למורשת היהודית, ב. לגולה ולחורבנה, ג. האבחנה אם קיימת והקשר בין "הלוחמים והמורדים" ל"המוני בית ישראל"⁵ בדגש על ה"יודנראט" - מה שגם יכונה בהמשך "על שתי דרכים",⁶ ד. היחס לגרמניה שלאחר המלחמה ולשילומים בפרט. אין כאן יומרה לעסוק בהערכה

¹ מוגשת לד"ר חזי כהן בקורס זיכרון השואה בחברה הישראלית. מכון שכטר, תש"פ

² דן לאור. אלתרמן ביוגרפיה הוצאת עם עובד 2013. עמ' 9.

³ יחיעם וייץ. ישראל, 5, 2004, 99.

⁴ ראה עוזי שביט הקדמה לכרך הראשון של "הטור השביעי" שירי העת והעיתון. מהדורה כרונולוגית. עריכה ובאורים: דבורה גילולה. הוצאת הקיבוץ המאוחד הדפסה שניה 2010. כל ההפניות בעבודה לטור השביעי הן למהדורה זו

⁵ מתוך "יום הזכרון והמורדים". הטור השביעי "כ"ז בניסן תשי"ד 30.4.1954

⁶ הטור השביעי יא בתמוז תשט"ו 1.7.1955.

ובניתוח ספרותי אלא הטקסט משירי העת והעיתון משמש לצורך הבנת עמדתו של אלתרמן שכפי שנראה הייתה ברורה מחד ומורכבת ודיאלקטית בעניינים מסוימים מאידך.

על המורשת ועל החוב למורשת היהודית

נתן אלתרמן נולד ט' באב תר"ע בעיר ורשה שבפולין, בן בכור להוריו בלה לבית ליבוביץ, רופאת שיניים ויצחק אלתרמן, שלימים יהיה מחלוצי גן הילדים העברי והמנהל הראשון של מחלקת החינוך בעיריית תל אביב. בלה אמו, הייתה נכדתו של הרב שניאור זלמן פרומקין חסיד חב"ד. וביתו של הרב שניאור חיים ליבוביץ אף הוא חסיד חב"ד. אחיה של בלה היה שלמה זלמן⁷. בשנת 1914 עברה המשפחה למוסקבה שם עסק יצחק אלתרמן בפעילות חינוכית. עם השתלטות המפלגה הקומוניסטית על רוסיה ומיגור המשטר הדמוקרטי נאלצה המשפחה לעקור לקייב ומשם ב 1919 עקרה לקישינב שם שהתה עד 1925 עת עלתה לארץ-ישראל. בקישינב למד הנער אלתרמן בגימנסיה העברית "מגן דוד", שייסד הרב יהודה לייב צירלסון, מוסד חינוכי דתי-לאומי שנתן עדיפות למקצועות היהדות היסטוריה של עם ישראל והשפה העברית.⁸ יום הלימודים החל בהנחת תפילין ותפילת שחרית ובבית הספר היו התלמידים מחויבים בכיסוי ראש. כמו כן נלמדו בבית הספר גם מקצועות כלליים. כאמור באפריל 1925 בהיותו כבן 15 עלתה משפחת אלתרמן לארץ התיישבה בתל אביב ואלתרמן החל את לימודיו בגימנסיה הרצליה בה גם סיים את לימודיו התיכוניים.

סקירה קצרה זו נמסרת כאן משום שהדעת נותנת שלמשפחה בה נולד ולחינוך היהודי לרבות הדתי שקיבל אלתרמן בבית הוריו ובמסגרות החינוכיות בהן שהה, שהייה רחב אופקים ומכיל, הייתה השפעה על יחסו לדת וליהדות כפי שגם נראה בהמשך.

וכך כותבת זיוה שמיר על זיוה בית הוריו של אלתרמן;⁹

"על חילוניותו של אבי המשפחה העיר מנחם דורמן, הביוגרף של המשורר ונוצר מורשתו, בנסותו להסביר מדוע שלח המחנך הבכיר את בנו להתחנך בגימנסיה דתית: יצחק אלתרמן, אף-על-פי שלא ניהל בית כשר למהדרין ולא הקפיד בקיום תרי"ג מצוות כהלכה, הכניס את נונקה [שם החיבה של נתן הצעיר – ז. שמיר] ברצון ובלב שלם לגימנסיה זו [בית-הספר התיכון הדתי "מגן דוד" בעיר קישינב – ז. שמיר], שמיסודו של ר' יהודה לב צירלסון, איש "אגודת

⁷ הש' 1 עמ' 16. דוד זה נודע לימים כש"ז אריאל והוא שאמר קדיש בהלווייתו של אלתרמן שם. 755.

⁸ הש' 1 29 - 31

⁹ זיוה שמיר. אלוהי ציוני, על יחסו של אלתרמן לדת ולמסורת מתוך אתר נתן אלתרמן. התפרסם בספרה של זיוה שמיר "רוצי, נוצה – יצירת אלתרמן בעקבות אירועי הזמן", הוצאת ספרא בשיתוף עם הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2013.

ישראל" [...] כאן למד נתן במשך ארבע שנים, מגיל עשר עד ארבע-עשרה, וכאן גם נעשה בר-מצווה, כדת וכדין".

ובהמשך שואלת שמיר;

"האם האמין אלתרמן באלוהים, ונשא אליו תפילת יחיד? האם היה אגנוסטיקן שלא האמין באל, אך לא שלל את קיומו? התשובות על שאלות אלה אינן קלות או חד-משמעיות, אולם העוקב אחר התבטאויותיו של המשורר בנושאי המורשת היהודית (בשיר, במסה ובמחזה) עשוי להגיע להשערות כלשהן לגבי אמונותיו ודעותיו. בספרי על עת ועל אתר, העליתי את ההנחה שאלתרמן היה "מהפכן שמרני", או "שמרן מהפכני", שלא שמר על אורח חיים דתי, אך גם לא ניתק לשלמות וכבלים כמו חבריו ל"אסכולה". אברהם שלונסקי, מייסד "האסכולה" המודרניסטית התל-אביבית, שהיה מבוגר מאלתרמן בכעשר שנים, היה רדיקלי יותר בהשקפותיו מתלמידו וממשיך דרכו. גם בני גילו של אלתרמן, לאה גולדברג ואלכסנדר פן, מבני החבורה של "אסכולת שלונסקי", היו רדיקליים ממנו. לעומת חבריו בעלי השקפת העולם הרדיקלית, חשש אלתרמן כלימיו מפני מהפכות המבקשות לשנות את המציאות לאלתר בכוחם של תכתיבים ובכוח הזרוע (כך עולה מיצירתו ומהתבטאויותיו החוץ-ספרותיות)".¹⁰

ביטוי לאמור לעיל אפשר למצוא במעשה שהיה בקיבוץ שער הגולן. ביום 20.6.44 התפרסם בעיתון הצופה מכתב תחת הכותרת "מעשה נורא בשער הגולן". במכתב, שהעיתון מוסר שנכתב על ידי "איש מהימן", מדווח על החזרת ספר תורה שהושאל לקיבוץ שער הגולן מבית כנסת בטבריה וששימש לקריאה בתורה במניין-הורים של חברי הקיבוץ. מאותו מכתב עולה שספר התורה שהושאל למניין, הוחזר בלחץ חברי הקיבוץ שחששו שמא "ירעילו את נשמת ילדיהם ברעל הדת והקלריקליזם". בעקבות המכתב הגיע למערכת עיתון הצופה מכתב חתום בידי חמישה הורים אליהם צורף מכתב נלווה מטעם הקיבוץ בו נטען כי מדובר בעלילה וכי ספר התורה הוחזר על דעת ההורים משום שההורים פנו להתפלל במקום אחר ולא היה טעם להחזיק את הספר בתנאים שנוצרו. המכתב פורסם בעיתון משמר ביום 26.6.44 ולמחרת גם בעיתון הצופה.¹¹

אלתרמן, כפי שכותבים שמיר ופינקלשטיין, כנראה לא השתכנע מסיפור ההכחשה של הקיבוץ וביום ט בתמוז תש"ד 30.6.1944 הוא מפרסם בטור השביעי את "הקלריקל הקטן", בו הוא מותח ביקורת חריפה על אשר התרחש באותו אירוע ועל מה שנראה ככפיית אותם הורים

¹⁰ שם

¹¹ על פרשה זו כתב השופט ד"ר מנחם פינקלשטיין במאמרו "הקלריקל הקטן". ספר היובל לרב מרדכי פירון בעריכת השופט צבי טל. ירושלים עמ' 355 – 381. לקחתי את המאמר מאתר נתן אלתרמן. מחבר המאמר דן באריכות בפרשה מבחינה השתלשלות העניינים והוא מביא את המכתבים וגם את הסתייגות "הצופה" ממכתב התשובה של הקיבוץ.

לכתוב את מכתב ההסבר "המנקה" את הקיבוץ מאותו אירוע.¹² השיר מספר על ילד אשר בדומה לאברהם אבינו תוהה על מעשה הבריאה – "ערב – ערב שאל הוא, אותו קלריקל, / מה למטה ומה בשמים מעל, / מי מוציא כוכבים להאיר בלילות, / מי יושב ברקיעים המלאים אורה, / מי מוריד הטללים?¹³ וכמו – זה שאלות / של אנשי המאה השחורה. ההורים המזועזעים חוקרים ומגיעים למסקנה שמי שתחב לראשו של הילד הרהורים אלה הוא הסבא שבצריף. " אך הסבא נשבע / בדמעות שלישי, / שאת זו השמועה לא ספר הוא לאיש, / ובזמן התפלה כה נזהר הוא כל יום / שנכדו לא יגש אליו חס ושלום." בהמשך השיר מותח את הרמן ביקורת על מי שמנסה להסתיר מפני הילד "אדמה ושמים" תוך שהוא עצמו כפוי לדוקטרינה מרקסיסטית שאלא מאפשרת מחשבה עצמאית. מסקנת שמיר מאותו טור אותה היא מכנה "מטוריו השנונים והעמוקים של אלטרמן" היא זו ;

"באלטרמן נתלכדו אפוא הפכי איש הרוח ואיש המדע, המאמין והספקן, הקלסיציסט השמרני והמודרניסטן הנועז. הוא התחנך כאמור בשנים הפורמטיביות של חייו על ברכי המורשת היהודית, והכיר את סיפורי בראשית על בריאת העולם ואת שְׁלַל המדרשים שנטו סביבם, אך גם ידע שאיש המדע צריך להשאיר את הסיפורים הללו בבית בצאתו אל המעבדה. כאיש מדע, שהגדיר את האדם כ"חידה הפותרת חידות", וכבעל היגיון אֶגְלִיטִי, שביקש כל ימיו לרדת לחקר האמת, הוא לא הסכים מִיָּמֵיו לקבל באופן אוטומטי אמתות שקבעו אחרים כ"מצוות אנשים מלומדה", ולא הלך מעולם אחר אקסיומות של פלג או מפלגה, של רב ומורה הלכה או של

---

¹² לא למותר להביא את דבריה של שמיר על התקופה בה התרחש אירוע זה; "הטור נכתב בשנה סוערת מאין כמותה, הלא היא שנת ההכרעה של מלחמת העולם השנייה. הייתה זו תקופה של "בין רשויות", שהצטיינה במצבים כאוטיים מייאשים, מחד גיסא, אך גם במצבי סף נוטעי תקווה, מאידך גיסא. בינואר 1944 נפרץ המצור בן 900 הימים על העיר לנינגרד. הצבא האדום ש חרר כמעט את כל שטחי ברית-המועצות שנתרו בשליטת גרמניה הנאצית, תוך שהוא נוטע תקווה למיגורו של הוורמאכט; ואולם, בו-בזמן, עדיין פעל הוורמאכט במלוא עצמתו, ובחודש מארס כבש את הונגריה, שם נספו בשנת 1944 יהודים רבים, ובהם גם חנה סנש, חביבה רייך ואנצו סירני, מצנחני היישוב, שיצאו להונגריה כדי לארגן בה קבוצות פרטיזניות להגנה עצמית) בראש הגיליון מיום 1944.6.30, שבו נדפס טורו של אלטרמן "הקלריקל הקטן", מתנוססת הכותרת המצמררת: "שעתה האחרונה של יהדות הונגריה." ("בהשקפתם הקוסמופוליטית של אנשי קיבוץ שער הגולן, שגרמה להם לבטא התנכרות ליהדותם ולהביע שאיפה להיות "ככל העמים", היה אפוא מן האוטופיזם חסר השחר, בעוד יהודים רבים מובלים אל המשרפות והעולם עומד מנגד. אלטרמן ראה לנגד עיניו איך המשטרים הטוטליטריים, שמימין ומשמאל, גוזרים על היהדות גז רות השמד, ונתן בטורו ביטוי לתדהמתו לנוכח המעשה הצורם של אנשי "השומר הצעיר", שבחרו לה גלות מקיבוצם ספר תורה דווקא "בשעה זו" של חשבון נפש לעם ולעולם. הוא יכול היה לראות כיצד אנשי הקיבוץ נוהים אחר התכתיבים המגיעים מן הקרמלין, המכתיבים אורח חיים אֶתְאִיסְטִי, מוחקים מרצון את ייחודם הלאומי, ובכך מממשים שלא בכוונה ושלא מדעת את משאלת הלב של צורריהם".

הש' 8

¹³ כאן כפי שנראה בהמשך גם בשיר "על הילד אברם" מתכתב המשורר עם תולדותיו של אברהם אבינו בצעירותו.

מנהיג פוליטי כלשהו, סמכותי ונערץ ככל שיהא. כאמור, אין לדעת בוודאות אם האמין אלתרמן באלוהים אם לאו, אך לאור טורו "הקלריקל הקטן" (1944) – שבמרכזו סוגיות של דת, מסורת ואמונה – ניתן לשער שהמשורר לא היה אפיקורס גמור כמו אחדים מחבריו, בני תל-אביב וההתיישבות העובדת, אתאיסטים במוצהר ומדעת, אשר קיבלו כמצוות אנשים מלומדה את ההנחה המרקסיסטית הקובעת כי הדת היא "אופיום להמונים".¹⁴

על יחסו של אלתרמן למה שניתן לכנות מורשת "ישראל סבא" עמד פינקלשטיין במאמרו הנזכר לעיל¹⁵ והוא מביא שלושה דוגמאות ;

הראשון, "**המועדון והחומה**"¹⁶ בו התייחס המשורר להתנגדות חרדים להקמת מועדון של "ארגון אמהות עובדות" בסמוך לבית כנסת בשכונת מאה שערים. אלתרמן מכיר בכך שיש בהתנגדות אולי משום "שגעון צרף" אך מאידך הוא שואל "**לולא המשׁיך העם חייו בכח טרופם / במה היה מועיל כח טרופנו**".

השני, התנגדותו של אלתרמן לגידול חזירים בישראל כפי שבא לידי ביטוי בשירו " **חופש הדעות והטלפיים**".¹⁷ לשיטתו יש באיסור על גידול חזיר בארץ ישראל משום כפיה אך זה מחיר שראוי לשלמו משום ש ; "**לכן חשים גם אלה אשר לא יבדילו בין מפריס פרסה ושאינו מפריס פרסה / כי בעשות אומה עברית בישראל את החזיר לעקרון בל יעבור, עובר בתולדותיה רעד**".

השלישית, מופיעה בטור "**לא תקום 'מלחמת תרבות'**".¹⁸ אלתרמן כתב את הטור שחלקו בחרוזים וחלקו בפרוזה בעקבות החלטה שעוררה סערה ציבורית, לקבור ילד שנולד לאם לא יהודייה מחוץ לגדרות בית העלמין בפרדס חנה. אלתרמן מתייחס למכלול שאלות שעניינן דת ומדינה כגון תחבורה ציבורית בשבת, גידול חזיר, נשואים אזרחיים ועוד. על יחסו המורכב והמכיל מעידה כותרת הטור. בתוכן, בחלק הפרוזה, מסביר אלתרמן כי כפייה על אדם דתי שיסכים לגידול חזיר במדינה או יסכים לתחבורה ציבורית גם היא כפיה מצפונית. זאת ועוד, אלתרמן מקבל את ההנחה שאדם חופשי כלשונו, יכול להכיל איסור על גידול חזיר במדינה ואילו יהודי אדוק אין לו ברירה אלא להתנגד לכך. בחלק המחורז אומר אלתרמן, "**לא יתן כי ישכח היהודי החדש / את חובו ליהודי הישן**".¹⁹ ומהו אותו חוב ישן? דומה שזהו חוב מוסרי – היסטורי, שלא להשליך מאחורי הגו את כל מה שקודמיו האמינו בו והיו מוכנים לסבול ואף למסור את הנפש. וכותב אלתרמן שם בגוף ראשון; "**ואני (כך אמר נער קט שבצבא ניקולי, / נער קט שחי לפני מאה שנה) / עמדתי לילות רצופים נענש על ברכי / ושוט ירד עלי מדי**

¹⁴ הש' 8

¹⁵ הש' 10

¹⁶ הטור השביעי 3.12.1954

¹⁷ הטור השביעי 20.7.1955

¹⁸ הטור השביעי 13.12.1957

חטף אותי שנה. / על ברכי נענשתי לכרוע לילות רצופים עד יום / והקצינים שרי העשרה והמאה / אומרים: "לשכב תוכל וגם עיניך לעצום / באם תאכל מן הבהמה אשר טמאה." / אבל אני אשר מנתי ביום רק לחם נקודים / חלילה לי מלהתגאל, / כי גנב גונבתי מבית יהודים / עם שאר ילדים העומדים על ברכים בליל".

דוגמה נוספת ניתן למצוא בהתנגדותו של אלטרמן להקמת גן פסלים בירושלים. וכך כתב "אין בתולדות המושגים התרבותיים הקשורים בירושלים קו מוחשי ומפורש יותר מקו האנטגוניזם הרוחני אשר בין העיר הזאת ובין הפסל".¹⁹

צור ארליך במאמרו "אלטרמן כשמרן",²⁰ כותב שתפיסתו הלאומית של אלטרמן מעוגנת בארבע מושכלות יסוד. בהעדפת ערכים מסורתיים והמשכיות תרבותית על פני מהפכנות המבקשת לשנות סדרי עולם, בהערכה העמוקה כלפי המורשת הדתית ובדעה כי גם היהודי החילוני צריך לראות בה את נחלתו התרבותית, בתפיסה ההיסטורית המתחקה אחר סיפורו המתמשך של הסובייקט הלאומי הקולקטיבי ובזיהויה המוחלט של מדינת ישראל עם העם היהודי. הגם ששמיר²¹ חולקת על קביעתו של ארליך שאלטרמן היה שמרן והיא טוענת לדמות "מנומרת" כלשונה, בה משמשים בד בבד מהפכנות ושמרנות, דומה ששניהם מסכימים כי בניגוד ללפחות חלק בבני תקופתו, אלטרמן ראה במסורת היהודית עניין ראוי להכרה, הבנה כבוד והתחשבות. נראה לי שיש כאן ממד אידאולוגי של הכרת הטוב והכרת החוב לעבר היהודי ולאורח חייהם של היהודים "של פעם". וגם אם אורח חייו של נתן אלטרמן האיש לא היה כאורח חייהם של אותם יהודים אדוקים בדתם שחיו באירופה של המאה התשע עשרה הוא מכיר בכך ישנו חוב ל"טרופ" הישן שמכוחו אנו חיים את "טרופנו" החדש. דומני שאין כאן עניין של דמות "מנומרת" וגם לא עניין לשמרנות. אלא יכולת להבחין ולתכליל מציאות היסטורית וחברתית מורכבת. לכן, הקנטוניסט הקטן שספג מלקות על כך שלא היה מוכן להכניס לפיו "דבר אחר" מחייב לפחות את הפרהסיה של אלו שנמצאים כאן ועכשיו מכוחו ומכח אמונתו הדתית.

הגולה וחורבנה

אלטרמן ראה בשואה את חורבנה של הציביליזציה היהודית באירופה. חורבן שאין ולא ראוי שתהיה לו תקומה משום שליהודים אין מה לעשות עוד שם.

בהתחלה הדברים נראו אצלו אחרת. בטורו "רגעים" מיום 27 ביוני 1941, חמישה ימים לאחר פלישת הצבא הגרמני לברית המועצות מפרסם אלטרמן את השיר "הדרך הקלאסית". בשיר

¹⁹ הטור השביעי 25.3.1960

²⁰ תכלת. אביב 2007 תשס"ז

²¹ הש' 8 בהש' 5

כותב אלתרמן על פון-טריפץ, פון-קרופ ופון-קרופיץ שנסעו "הירידה ליהופיץ / לנוף של חלומות מנחם-מנדל". ובבית האחרון הוא כותב – "ואולי כך נגזר על זכי הגזע / על פון-קרופ / ופון-פריץ / ופון-פריצה / שיתחיל אסונם למרבה הקצף / דוקא / ממחוז ברדיצ'ב".²²

בסוף שנת 1945 הייתה המלחמה לקראת סיומה. כוחות בעלות הברית התקדמו לעבר גרמניה והידיעות על השמדת יהדות אירופה כבר חלחלה לתודעת הציבור. ב – 9.3.1945 מפרסם אלתרמן, בשלב זה כבר בטור השביעי בעיתון דבר, את "מכתב של מנחם מנדל" - המכתב ממנחם-מנדל המת לשיינה שיינדל בת זוגו. בשיר זה עושה המשורר שימוש בדמויות ה"גלותיות" מהעיירה של "שלום עליכם". מנחם מנדל ואשתו שינה שיינדל, טוביה החולב, מוטל בן פיסי החזן, הדוד פיני, סטמפניו הכנר, טופלה טוטוריו. וכותב מנחם-מנדל – "שינה שיינדל שלי, יורד שלג לבן. / אין אדם. כולם תמו / ..... / אך אלם הכנור, לא נגון רועף, / יען אין לו למי לנגן עוד. חורבן גמור. אנשי העיירה של העיירה של שלום עליכם אינם עוד. וגם חשבון נפש יש בשיר. הכתובת הייתה על הקיר " זאת נבאה בדיחתנו מאז, טרם סוף, / עת נגנו כנוריה בתוך הלוע. / היא על לב גבוריה הכתה באגרופ. / אבל איש לא אבה לשמוע. והמשורר העושה שימוש בדמויות ספרותיות כדי לספר על אובדנם של האנשים מתייחס בהמשך גם לתרבות שכלתה – " עד יום גזר...עת ניצבנו בתוך הגולה, / אבירי החלום, גאוני העוני, / גבורי הספרות היהודית הגדולה, הנופלת בשלג כמוני ". וכך כארבע שנים לאחר שהזכיר את מנחם-מנדל בשיר שיש בו מידה של אופטימיות ויותר מקורטוב של סרקזם כלפי הצורר, הוא חוזר לאותה דמות מכמרת לב, מובסת. כמעט הכל אם לא הכל - נגמר.²³

נראה שהמסקנה שהסיק אלתרמן מהחורבן, שאולי היה מקום לצפות אותו מראש, היא שאין ליהודים עוד מקום באירופה. עם תום המלחמה החלה שיבת יהודים לארצות מוצאם ולבתים מהם נעקרו. קבלת הפנים לה זכו השבים הייתה במקומות רבים עוינת. דרישה של יהודים להשבת רכושם על פי חוק בצרפת המשוחררת נתקלה בקריאות "מות ליהודים! היהודים לתנורי המוות! צרפת לצרפתים!"²⁴ בפולין נרצחו 750 יהודים לאחר שחרורה,²⁵ בהונגריה פליטים ששבו ממחנות ריכוז סרבו לשוב לכפרים מחשש לאנטישמיות בערי

---

²² טורו של נתן אלתרמן ב"הארץ". נובמבר 1934 עד ינואר 1943. גישה אופטימית זו כנראה לא עזבה את אלתרמן אפילו בראשיתה של שנת 1943. ב 1.1.1943 מפרסם אלתרמן את טורו האחרון ב"רגעים טרם מעברו ל"דבר". השיר נקרא "עוברות השנים" ומובעת בו דעה שברבות הימים יישאר מהמלחמה זיכרון עמום, רחוק והוא כותב בן השאר – "ואביב אז יהיה, רבותי... / ואותו התלמיד שנקרא אל הלוח / מה היה לו להיטלר, שפם או זקן?...". אודה, יש לי קושי להבין שיר זה, שהרי כבר ב27 בנובמבר 1942 לאחר שמגיעות הידיעות על השמדה שיטתית של מיליוני יהודים, מפרסם אלתרמן את שירו החשוב, "מכל העמים",

²³ בשיר שינה שיינדל לא מופיעה כדמות מתה וכנראה לא בכדי

²⁴ מ' יארבלום. דבר 15.7.1945

²⁵ דבר, 30.7.1945

השדה,²⁶ באוסטריה היה צורך שמפקד משטרת וינה יאיים בעונש מות על מי שיגרש יהודים מדירותיהם או יתקוף אותם.²⁷

באווירה זו, כותב אלתרמן בטור השביעי שפורסם ב 3.8.1945 את השיר עם הכותרת המפורטת **"נאום שנאת-היהודים באירופה של 1945"**. השיר כתוב בגוף ראשון והמילים כביכול יוצאות מתוך גרונה של "שנאת היהודים". וכך כותב המשורר בשני הבתים הראשונים; **"כמו צל מעמך לא אזוז, / כי אנחנו בברית קשורים. / בצאתך ממחנה הריכוז, / דע – אני מחכה בשערים // חי נחלצת ממני פתאום, / אך אתך הנני, חי האל. / לי דמך היה לחם אדם. / איך לפתע ממך אגמל?"**. בבית האחרון מופיעה המסקנה המתבקשת; **אבל אם בנתך לא חשכה / ומהבהב בה עוד זיק יחידי - / המלט ! פרץ חומות בראשך ! / טוב מותך מחייך אתי.**²⁸ לא יכול היות כל ספק. אלתרמן סבור שאין עוד מקום ליהודים באירופה לאחר השואה.

ביום 19.4.46 התפרסמה בעתון "הארץ", תחת הכותרת "ילדי ישראל בפולין של היום", רשימתו של שמעון סאמאט. הרשימה מביאה את רשמיו של הכותב ממפגש עם ילדים באחד מבתי היתומים יהודים ששרדו את השואה. לדבריו, מתוך למעלה משלושה מיליון יהודים שרדו כחמשת אלפים ילדים. ברשימה מופיעה תמונתו של "אברה'מלה (אברמק) הנוהג לישון על המדרגות מאז ראה את הוריו רצוחים במיטה". ביום 26.4.46 כותב אלתרמן את השיר שאלבא דלאור הוא הבולט מבין שיריו של אלתרמן בנושא מצבם של יהודי אירופה²⁹ - **"על הילד אברם"**³⁰. השיר הוא מלאכת מחשבת של שזירת התוכן הסיפור התנכ"י של יציאת אברהם אבינו מאור כשדים אל ארץ ישראל, ברית בין הבתרים, ההבטחה לעתיד, והכל בהקשר של קורותיו של הילד אברם שראה את משפחתו – אביו, אמו אחותו הרצוחים, והוא מסרב לחזור לביתו למרות ש"לפניו מתיצבות אז שבעים אומות / ואומרות: / הננו עליך ! / בשבעים פקודות חוק ושבעים קרדומות / אל הבית הזה נשיבך !"³¹ כאן, בשונה מאשרבשיר "שנאת היהודים" שם עולה ההמלצה מהשנאה עצמה לצאת וללכת, עולה בקשה, אולי דרישה, להישאר. תשובת המשורר ברורה וחד משמעית - **"ויחרד אברהם ויפול על פניו / ויצא מני בית ושער, / כי הצו שרעם על אברם האב / רועם על אברם הנער"**. אין מקום ליהודים באירופה.

²⁶ דבר 18.7.1945

²⁷ דבר, 16.7.1945. הערת שוליים 22 עד 25 מתוך באור לשיר "נאום שנאת היהודים". דבורה גילולה הטור השביעי כרך שני. עמ' 332 - 333

²⁸ הטור השביעי 2 עמ' 34

²⁹ הש' 1 עמ' 311

³⁰ הטור השביעי כרך 2 עמ' 116

³¹ עבודה זו אין עניינה בניתוח ספרותי. אבל המעוניין יוכל למצוא הקשרים רבים ועמוקים לסיפורו של אברהם אבינו היוצא מאור כשדים מקום בו ביקש נמרוד לשרוף אותו אל ארץ לא נודעת שם מובטח לו כי יעשה לגוי גדול שונה משבעים אומות העולם. ראה בראשית רבה מהדורת תיאודור – אלבק הדפסה שניה תשנ"ו כרך א פרשה לט

ולא רק באירופה אין מקום ליהודים. גם לא בארה"ב. בסגנון שונה לחלוטין, סרקסטי – היתולי, שמשקף את השוני התהומי בין שתי הגלויות קובע אלתרמן בשיר "ניו-פומפדיתא"³² שאין כל מקום למרכז יהודי נוסף על זה שבמדינת ישראל³³

שנים לאחר מכן ב 1.8.1960 מפרסם אלתרמן בטור השביעי מאמר שכותרתו, האירונית כך נראה - "התופעה המסתורית וסיבותיה"³⁴. מאמר זה נכתב בעקבות אירוע אנטישמי שהתרחש בעיר קלן שבגרמניה המערבית, שם צויר צלב קרס ונרשמה על בית הכנסת כתובת - "גרמנים, אנו דורשים-הלאה היהודים"³⁵. אלתרמן לא מקבל את התמיהה על עצם קרות האירוע בגרמניה שלאחר המלחמה ולא הסברים מלומדים שונים שניתנו כגון, ניסיון לערער את ממשלתו של אדנאואר, שמדובר בפרובוקציה קומוניסטית ועוד. לשיטתו – "העובדה המכרעת והסיבה העיקרית היא זו שהיהודים עודם נפוצים כיום בין הגויים, ברובם הגדול והמכריע, כמעט ממש כמו לפני תקומתה של מדינת ישראל וכל זמן שכך הדבר, אין אדם צריך להיות כופר בקדמה ובסיכויי הומניזם עולמי כדי לחוש כי היעדרם הגמור של גילויי אנטישמיות הוא, בעצם, חידוש גדול יותר ממציאותם של גילויים אלה." בשורות אלה התייחס אלתרמן לנוכחות הבלתי מתקבלת על הדעת מבחינתו של יהודים בגולה. באשר לגרמניה שלאחר השואה ולעבודה החינוכית שנעשית שם או לא אומר אלתרמן שאכן אין אלו שאלות של מה ואף על פי כן - "... יש עוד דבר הצריך להיאמר. יש לומר שייתכן כי משיחת צלב קרס על דלתי ההיכל היהודי שהוקם בקלן הגרמנית צורם פחות מעצם הקמתו של היכל זה על אדמת גרמניה לאחר השואה הנוראה. בתקופה אחרת יכלה בנייתו של בית תפילה זה, על הריסותיו של הבית הקודם, להיות סמל לחיות היהודית ולכוח ההיאחזות וההתחדשות של קהילות ישראל בגולה, אך כיום, לאחר אותה שואה, ובזמן שמדינת ישראל קיימת, אין אולי סמל בולט יותר מזה לכוחות הניווט והקהות המכרסמים בחלקים מסוימים של האומה." ולסיום, מתייחס אלתרמן לאותם "חוזרים ויורדים שבגרמניה", שעוסקים במסחר בורסאי ובעולם השעשועים התחתון ושסופגים עלבונות איומים וביזיונות אנטישמיים ומקבלים מכתבי השמצה ואיום. כלפיהם, אין הוא מגלה כלפיהם יחס של אהדה. אלא, לשיטתו " כל אלה וכיוצא באלה מצטרפים לתמונה שאין דומה לה אף בתולדות האנומליה היהודית בגולה מימי קדם ועד היום. והם " לא רק שאינם צריכים להפתיע אותנו, אלא שאם נודה על האמת נאמר כי אך בקושי הם מצליחים לעורר בקרבנו רגשי כעס וריתחה, או רגשי הזדהות עם המקבלים את המכתבים הללו. עיתוני אומות העולם אינם רשאים לומר זאת, מחשש אנטישמיות, אך בעיתון עברי מותר וצריך לומר את הדברים הללו". הדברים חריפים ונוקבים ובחלקם האחרון מכוונים כלפי אלה אשר שרויים

³² הטור השביעי כרך 3 עמ' 161

³³ על מחויבותו הטוטאלית של אלתרמן לנושא קיבוץ גלויות ראה הש' 1 עמ' 382 - 384

³⁴ הטור השביעי כרך 6 עמ' 50

³⁵ גילולה שם 434

בגולת גרמניה. המאמר גופו נכתב בעקבות אירוע אנטישמי שהתרחש בגרמניה. עם זאת אלתרמן, כפי שהוצג לעיל לא עושה אבחנה של ממש בין גרמניה שאר חלקי אירופה. יהודים לא אמורים להיות **נפוצים כיום בין הגויים**. ליהודים אין שם עוד מה לעשות בגולה ועליהם לצאת ממנה.

"על שתי דרכים"

יש בכותרת "על שתי דרכים" ביטוי שטבע אלתרמן בשנת 1955, משום הקדמת המאוחר אך היא מבטאת את הפולמוס החריף לו היה אלתרמן שותף ובמידה רבה אף היה מחוללו ושהחל כשנה קודם לכן. הנושא הוא היחס לדרכי התגובה של היהודים בתקופת השואה.

ביום כ"ז בניסן תשי"ד (30.4.1954), הוא יום הזיכרון לשואה ולגבורה פרסם אלתרמן בטור השביעי את שירו "יום הזיכרון והמורדים".³⁶ ברקע, משפטו של מלכיאל גרינוולד הידוע יותר כ"משפט קסטנר" שהחל ב 1.1.1954 והיה בעיצומו. במשפט, עלתה שאלת התנהלותו של ישראל קסטנר, מי שהיה בזמן הכיבוש בגרמני בהונגריה, חבר ב'ועד העזרה וההצלה' בבודפשט, ב"משא ומתן" שניהל עם הגרמנים על הצלת יהודים בהונגריה תמורת אספקת סחורות.³⁷ בנוסף באותו זמן יצא לאור הספר - **מלחמות הגטאות : בין החומות במחנות וביערות**.³⁸

התקופה, אמצע שנות החמישים של המאה שעברה. יחס השמאל הציוני לשאלת "התגובה היהודית" היה של הפרדה בין "כאן" ל"שם". המעטים שמרדו ולחמו שמשו דוגמה ומופת לכך שאדם יכול להתקומם בכל מצב. ואלה שפעלו כך, היו אנשי ארץ ישראל שבגולה אם לא בגופם הרי ברוחם ובתודעתם. על מורשתם של אלה, ורק עליה, יש לחנך את הציבור במדינת ישראל. ולעומתם מצויים, אנשי הגולה, אשר כדברי יצחק טבנקין אין לשופטם אך "לא עמד להם הכוח להתנגד כי לא חונכו להתנגדות". מול גישה זו עמדה גישת מפלגת השלטון, מפא"י ובראשה מנהיגה ומנהיג המדינה, דוד בן גוריון. בן גוריון נקט בגישה שהשואה היא אירוע קיצוני בתולדות האומה שעדיין לא ניתן עדיין להשגה ולהבנה ואל להם לאלה שישבו במקומות מבטחים לשפוט את מי שהיה שם בארצות ההם. ובכותבו בגוף ראשון אמר שלא היה לוקח על עצמו "לשפוט שום יהודי שישב שם, בעת שאני ישבתי פה".³⁹ זאת ועוד, מדובר באירוע שכולו שייך לגלות, האתוס הציוני של הגנה ומאבק צמח בארץ ישראל ועליו יש לחנך את העם. גישה אחרת,

³⁶ הטור השביעי 4. עמ' 242

³⁷ יחיעם ויץ כתב ספר מקיף על המשפט – האיש שנרצח פעמיים, חיי, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר. כתר 1995.

³⁸ ערוך בידי יצחק צוקרמן ומשה בסוק, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון, תשי"ד

³⁹ ראה הש' 36 עמ' 259. מכתב של בן-גוריון לעיתונאי דבר א"ז שטיין בעקבות פסק הדין בערכאה ראשונה ב"משפט קסטנר".

שלישית, הייתה בזרם הציונות הדתית, שדחתה את גישת השמאל ולא ראתה לנכון להפריד ולהבחין בין המתים. וכדברי זרח ורהפטיג⁴⁰ בשנת 1953 בדיון על חוק יד ושם - "יש בכך משום חילול הקודש, כאשר מתחילים לעשות הפליות בין הקורבנות, כאילו קורבנות אלה קדושים יותר, ואלה פחות... מי יעז ויגיד שמי שירה הוא קדוש, ומי שהלך לתומו למוות – אינו קדוש".⁴¹

מכל מקום כפי שטוען רענן ויץ, ישראל של שנות החמישים שלטה בכיפה תפיסה אחידה, סטראטיפית לפיה - מיליוני יהודים הלכו אל מותם "כצאן לטבח", ראתה בכל היוזנראטים משתפי פעולה, ומעטים הם אלה שמרדו ולחמו בגבורה.⁴²

כאמור ביום הזיכרון לשואה ולגבורה מפרסם אלתרמן את שירו "יום-הזיכרון המורדים". השיר בחלקו נכתב בגוף ראשון רבים כאילו הדוברים הם אלה שמרדו. בבית הראשון כותב אלתרמן כך; **"וביום-הזכרון אמרו הלוחמים והמורדים: / אל תציבו אותנו על כן להבדל מן הגולה באור-יהל". / בשעת הזכרון הזאת אנחנו מן הכן יורדים / לשוב ולהתערב באפלה עם קורותם של המוני בית ישראל".** ובהמשך, בבית הרביעי כותב המשורר: **"... / הללו שנפלו נשקם ביד אולי לא יקבלו את המחיצה / בינם לבין מותן של הקהילות ועד לגבורי הפרנסים ושתדלנים.**⁴³ בכך נראה כי אלתרמן קיבל את גישתה של הציונות הדתית כפי שבאה לידי ביטוי בדבריו של זרח ורהפטיג. לאבחנה, אין מקום.

התגובות לא בוששו לבוא. אבא וויטקה קובנר הגיעו לאלתרמן כעבור מספר ימים. כפי שהעיד אלתרמן הייתה זו שיחה מלב אל לב. קובנר חש שהדברים שכתב אלתרמן פוגעים בדימויים של אנשי המחותרת, ויתר מכך, הם מקלים עם אלה שהתנגדו לה. עם זאת כפי שסיכם אלתרמן לעצמו, קובנר גילה הבנה לחלק ממה שנכתב בשיר או למה שנמסר לו בעל פה.⁴⁴ הדעת נותנת שקובנר לא אמור היה להיות מופתע לגמרי מגישתו של אלתרמן. על פי עדותו, עוד בשנת 1947 אמר לו אלתרמן שלו היה שם היה ביוזנראט, שהרי מישהו צריך ליטול אחריות שכוללת

---

⁴⁰ ד"ר זרח ורהפטיג, 1906 – 2002. איש הפועל המזרחי והמפד"ל. ח"כ ושר בממשלות ישראל.
⁴¹ בפרוץ מלחמת העולם השנייה נמלט עם משפחתו לליטא ושם סייע ביחד עם נתן גוטווירט לבריחת אלפי פליטים יהודים מפולין ומליטא ליפן, תוך שיתוף פעולה פורה עם הקונסול היפני בליטא, חסיד אומות העולם צ'יאונה סוגיהארה, וכן עם חסיד אומות העולם יאן זווארטנדיק, הקונסול ההולנדי בקובנה. במיוחד שכנע את תלמידי ישיבות מיר וסלבודקה לצאת מאירופה ולהגיע דרך יפן לארץ ישראל ולארצות הברית: הוא הגיע לולדיווסטוק ומשם ליפן. ביפן הוא היה פעיל מרכזי בדאגה לפליטים היהודים. מתוך ויקיפדיה.
⁴² האמור עד כאן בעניין שלוש הגישות על פי רוני שטאוטבר בהרצאה - 'שואה וגבורה' במחשבה הציונית בארץ בשנות החמישים. תמצות סוגיות שנדונו עבודת הדוקטורט של המחבר. ראה אור כספר – הלקח לדור, שואה וגבורה במחשבה הציונית בארץ בשנות החמישים". הוצאת יד יצחק בן צבי. תש"ס - 2000
⁴³ הש' 36 עמ' 187. כאן מוסף ויץ ואומר כי גם ההתייחסות בישראל לגיבורים כוונה בעיקרה לשליחים הצנחנים הארץ ישראלים ופחות למנהיגי תנועות הנוער החלוציות משם.
⁴⁴ יוער כבר עתה כי בעקבות הפולמוס שהתעורר פרסם אלתרמן בטור השבועי ב 28.5.1954 מאמר תגובה שכתרתו "פני המרד ופני זמנו" בו הוא מאשר שכוונתו ה"פרנסים ושתדלנים" הייתה ליוזנראט. אתייחס למאמר בהמשך
⁴⁴ הש' 1 עמ' 440.

גם את הצורך לדבר עם השלטון הנאצי.⁴⁵ תמיכה ממי שהיה שם, קיבל אלתרמן משבתאי קשב-קלוגמן עיתונאי בדבר אשר היה כלוא בגטו וילנה וכבר פרסם בעבר מאמרים החולקים על הגישה שיהודים הלכו למותם כצאן לטבח.⁴⁶ התקפה הגיע מכיוון תנועות השמאל ובעיקר מ"אחדות העבודה" ו"השומר הצעיר". דוד כנעני אשר היה בארץ ישראל בזמן המלחמה⁴⁷ שאל במאמר "אור יהל" שהתפרסם בעל המשמר ב 14 במאי "'לשם מה נכתב השיר... את מי הוא בא לשרת". יש רחמים יגון וכעס על אשר ארע לאלה שנספו אבל הכבוד שמור ללוחמים. אמנם יש מקום לעשות אבחנה בין אנשי היודנראט לבין חלק מהשתדלנים והפרנסים אבל המורדים הם קטגוריה לגמרי נפרדת. טוביה בוז'יקובסקי אשר השתתף במרד גטו ורשה תקף גם הוא את השיר.⁴⁸ ביום 28.5.54 פרסם אלתרמן בדבר מאמר תחת הכותרת "פני המרד לפני זמנו".⁴⁹ מדובר במאמר מתודולוגי שכפי שכותב לאור "נועד, במוצהר, לארגן את מערכת המושגים הנפוצה ביחס לשואה, שאותה ראה כמעוותת ומסולפת".⁵⁰ וכדברי אלתרמן עצמו - "השורות שלהלן, יותר משהן מתכוונות, אפוא, לפולמוס עקבי ומדוקדק עם בעל המאמר (הכוונה לדוד כנעני. ז"ש), מתכוונות להיות המשך לערעור על מציאות תקיפה של השקפה מסוימת, של מטבעות-ניסוח וגופי-הלכה מסוימים, שיש לעיין בהם ולבודקם, ובאם יש צורך בכך גם להפקיעם מחזקתם בעוד מועד". במאמר אלתרמן שולל את הראיה המקוטבת בין שואה לגבורה, בין המונים אשר הובלו למוות בשארית כוחם תוך שהם מאבדים צלם אנוש, כאשר מנהיגיהם, הטובים שבהם עיוורים למציאות והגרועים שבהם מנהלים משא ומתן פסול עם הרוצחים, מול המורדים אשר ראו את המציאות באופן ברור ובהיר והבינו הבנה ברורה וחד משמעית שאין דרך אחרת זולת דרך המרד. אלתרמן קובע מספר קביעות א. אין להתייחס למונח מרד בהקשרו לשואה כמרד בנסיבות המקובלות ביחסים בן עמים. הנסיבות של השואה הן ייחודיות ומה שניתן לצפות ככלל לא מתאים לנסיבות בהן התחוללה השואה. ב. גם המורדים התלבטו בשאילה באיזו דרך יש לפעול ומהו העיתוי המתאים. הוא קובע כך מתוך בקיאות רבה בספרות שנכתבה ובעדויות שמסרו המורדים עצמם. ג. אלתרמן מתייחס ליודנראט. הוא קבע שגם המאבק של המורדים מול אנשי היודנראט היה על הזכות "להכין את המרד ליום מר ונמהר ולא על העמדת המרד במקום המשא-ומתן". מכאן שאין להעמיד אל עמוד – הקלון את אנשי היודנראט על עצם ניהול משא ומתן עם הרוצחים. אלתרמן מצטט מדברי מורדים אשר

⁴⁵ שם עמ' 438 הש' 7 המפנה ל- אבא קובנר: "התוודעות", על הגשר הצר: מסות בעל-פה. ספרית הפועלים, 1981. עמ' 111

⁴⁶ שם 441.

⁴⁷ דוד כנעני, 1912-1982. יליד וורשה. בשנת 1934 עלה לארץ ישראל ומאז היה חבר קיבוץ מרחביה.

בשנת 1939 היה ממייסדיה של הוצאת "ספריית פועלים", שנוסדה במרחביה.

⁴⁸ קטע מדברי הביקורת של בוז'יקובסקי מביא אלתרמן ב"עוד על שתי דרכים" מיום 22.7.55 הטור השביעי 5 עמ' 59

⁴⁹ הטור השביעי 4 עמ' 250

⁵⁰ הש' 1 עמ' 442

העידו בהערכה על פועלם של אנשי יודנראט.⁵¹ כל זאת הוא עושה מבלי לגלות שום הבנה למי שהוא מכנה "חיות הטרף" שבין "משתפי הפעולה. ד. באשר לסמלים שכנעני ובוז'יקובסקי מבקשים לטעת בתודעה הישראלית המתחדשת. אלתרמן מסתפק האם הכרתו של היהודי החדש וביחוד היהודי החדש במולדתו המתחדשת זקוק ל"אמצעים קיצוניים כל-כך להוכחת מותר ההגנה מן הכניעה, עד כי יש לנקוט לשם כך שיטות מכוונות של הארה-ואיפול לגבי תולדות ישראל בדור האחרון. דומה כי לא פחות משזקוקה הכרתו של היהודי הצעיר כיום לטפוח על דרך זו (וסמלו של מרד הגטאות, לא במעטה המליצי החלק, צריך להיות נטוע בהכרתו של היהודי הצעיר), הריהי צריכה שיינטע בה חוש נכון וער לגבי ההיסטוריה היהודית כמו שהיא, שיינטע בה יחס של כבוד אל שיאיה, שעיקרם לא היו שיאים של קרב, אל סבכיה שאין כדוגמתם, אל תהומותיה ותבוסותיה".⁵² זאת ועוד – "דוד כנעני ... מזהיר מפני 'ערבוב פרשיות פטאלי'. ... מה נשיב על מילים אלו? ייתכן שערבוב הפרשיות 'פטאלי' הוא, אך לא פחות מזה פטאליים ומסוכנים הם הדברים הכוללים שמשמיע כנעני, ... לגבי פרשיה שלמה, אשר פני גיבוריהם אילמים ואלמונים צופים מתוכה, עם פניה הדמועים וקשים-כאבן של ההיסטוריה היהודית, אשר כזאת היא ולא אחרת, ואשר יש לה גם סיבות וצידוקים להיותה כזאת ולא אחרת, ואשר אין אנו רשאים ליטול ממנה את הכבוד והגבורה גם כשאין האקדח בידה וגם כשאין היא על המתרס. עניין זה, שהוא גם אמת מוחשית וגם סמל וגם מקור כוח וגם גשר בין עברו של העם ובין עתידותיו, עניין זה חובה עלינו שיהא נטוע בתודעתנו ובתודעתם של הבאים אחרינו, שכן ערכו לא יסולא בשום מליצה כוללת ובשום פסק-דין נמהר שאנו פוסקים על התקופה ועלילותיה. אותן הגדרות חדות וחלקות שאנו קובעים אותן כחיץ וקו מפריד, לנוחות המיון ולנוחות המשפט, אין בהן לא מן האמת ולא מן הצורך, אך דווקא הן, מפאת פשטנות שבהן, נקלטות קודם לכל. המרד משליך מאיתו והלאה את מחלצות ההגדרות הללו וחוגר שק בעומדו אל מול פניי זיקנתה האילמת של האומה, אל מול תואר שיבתה וסבלה וגבורתה המרכינה גב. אף אנחנו, כל שעה שאנו פונים אל אותה תקופה, חייבים להשליך מעלינו את כל הקל והחטוף והמסלף".⁵³ ⁵⁴

⁵¹ אלתרמן (הש' 48 עמ' 256) מביא מספרה של רוז'קה קורצ'ק "להבות באפר" על גטו ביאליסטוק ופועלו של אפרים ברש. ועל יעקב גנס ראש המשטרה והיודנראט שנרצח בגטו וילנה. ועל ד"ר יעקב ויגודסקי גם הוא מגטו וילנה שנאסר ומת לאחר שסרב לספק עובדים לגרמנים. יוער כי במאמר תשובה שפרסם טוביה בוז'יקובסקי בעל המשמר מיום 18.6.54 שולל בוז'יקובסקי את הדוגמה שהביא אלתרמן מד"ר ויגודסקי. לדבריו ויגודסקי שהיה אז זקן בן 86 לא היה מופת לאיש יודנראט טוב ואף לא היה חבר פעיל במועצת היהודים. אלא היה איש מרי שהתנגד כבר בהתחלה לכל משא ומתן עם הגרמנים ו"אין זה לכבודו של ויגודסקי להימנות עם אנשי היודנראט "ההגונים". הולמת אותו יותר תפיסת מקום ברשימת אנשי-המרי".

⁵² הש' 48 עמ' 257

⁵³ שם 257 - 258

⁵⁴ הדברים צוטטו כאן בהרחבה משום שדומה כי ניתן כבר להקדים במידת מה את המאוחר ולציין כי יש בשורות שצוטטו לעיל כדי להראות בבהירות מהו, למצער פן מסוים אך חשוב ביותר במה שצריך להיות לתפיסתו של אלתרמן זיכרון השואה במדינת ישראל.

כאמור, משפטו של מלכיאל גרינוולד שהואשם בהוצאת דיבתו של ד"ר ישראל קסטנר החל ב-1.1.1954. הכרעת הדין ניתנה ביום 22.6.55. בית המשפט זיכה את גרינוולד (למעט בפרט יחסית שולי בשלו נגזר עליו עונש של קנס בסך לירה אחת) ובמילים אחרות בית המשפט קבע שקסטנר, שטען כי עסק בהצלת יהודים, למעשה שיתף פעולה עם הנאצים וכדברי השופט בפסק הדין - "מכר את נשמתו לשטן". פסק הדין חולל סערה ציבורית. העיתונות שמשמאל ומימין למפא"י מצאו בפסק הדין אילן לתלות בו את טענותיהם נגד קסטנר איש מפא"י ומועמד לכנסת מטעמה בפרט ונגד מפלגת השלטון בכלל. ושוב עלתה שאלת הלגיטימיות של "משא ומתן" ו"שיתוף פעולה" שהתנהל בין השלטון הנאצי לראשי קהילות במקומות שונים.

וכך, ב-1.7.55 מפרסם אלטרמן את הטור 'מסביב למשפט' שלימים יקרא בקבצי הטור השביעי - 'על שתי הדרכים'. ומיום זה ועד 12.8.55 פרסם באותו נושא את 'קולו של וניה פומרנץ' (8.7.55), 'עוד על שתי דרכים' (22.7.55), 'דינו של עקרון' (29.7.55), 'ולעניין "הלקח לדור"' (12.8.55). ניכר שהדברים היו בנפשו. סקירה מקיפה של אותו פולמוס נוקב שנערך הקיץ שנת 1955 ניתן לקרוא בביוגרפיה שכתב דן לאור.⁵⁵ אלטרמן התפלמס לא רק עם מי שהיו כאן וחשבו אחרת ממנו כמו האלוף (במיל) משה כרמל שהיה באותה עת עורכו של **למרחב**, אלא הוא מתעמת גם עם לוחמים ומורדים. בטוריו משלב אלטרמן ציטוטים מכתבים שיצאו תחת ידם טוביה בוז'יקובסקי ויצחק צוקרמן מהם עולה שהייתה רק דרך אחת. אלטרמן לא מקבל את הדברים. כך, בטור "דינו של עיקרון", מביא אלטרמן מ"מרד היהודים" ספר מלחמת הגטאות, ציטוט קטע מדבריו של צוקרמן. בקטע זה צוקרמן עושה אבחנה בין שתי קבוצות מתנגדים להתקוממות. באחת מצויים אלה המתנגדים להתקוממות התנגדות אידאית, אם מתוך חשש שיאבדו יותר יהודים לו תתרחש התקוממות, אם מסיבות דתיות ונימוקם הוא שאין רשות להעמיד יהודים בסכנה. ואלו, "המתנגדים האידאים לא היו מתנגדים אלא בויכוח". לעומתם, הקבוצה השניה אלו, "משתפי-הפעולה התנגדו למעשה. ההאבקות איתם הפכה לאחר מכן להיאבקות בנשק". אלטרמן משיב שלא רק משתפי הפעולה התנגדו למעשה. גם המחתרת שמה על עצמה הגבלות בשעת הצורך – ".... היוגד כי היה למחתרת / מעצר מעשי כביר כח יותר, ויותר משתק ומהסה, / מאשר המחתרת עצמה, בכבלי אחריות מסמרת? // לא ולא. לא לפי עקרונות יש לחרוץ דין היודנרט. לא! / לא דינו של משג יש לדון לשמצה בעתון או בכרך. / יש לדון בו על פי מעשים ואישים, על פי איש וגמולו. / פן תחרוג מדת-

⁵⁵ הש' 1 עמ' 445-455. כמו כן ראה סקירה מקיפה ב – הפנקס הרביעי: נתן אלטרמן כותב על משפט גרינוולד – קסטנר. דן לאור ורחל סטפק. מתוך: שואה ואנטישמיות במחקר ובשיח הציבורי: ספר יובל לדינה פורת (עורכים: רוני שטאובר, אביבה חלמיש, אסתר ובמן), יד ושם ואוניברסיטת תל אביב, 2015 (מתוך אתר נתן אלטרמן)

הדין מגבולה ותשאל מה בין דרך לדרך". ובהמשך מביא אלתרמן כדוגמה את אפרים ברש איש היודנרט בגטו ביאליסטוק ומה שאמרה עליו הלוחמת חייקה גרוסמן – "תעלה נא כדרך משל דמות איש-יודנרט – ראש השיבה / של אפרים ברש, ראש עדת גטו-ביאליסטוק. דם הוא מופיע. / כן, אפילו אחת גיבורות-האמה, חיקה גרוסמן, שהוא איש חרמה וריבה / תכנהו עם קץ : "היהודי הגאה"...שם אחרון שניתן לו מפיה".

גם מול לוחמים, אלה שהיו שם, מנהל אלתרמן ויכוח שעיקרו, דרישה מן הציבור, אולי מההיסטוריה לנסות ולראות ככל הניתן את המורכבות הבלתי אפשרית של המצב בו היו נתונים המוני בית ישראל ובכלל זה מנהיגיהם בשנות ההשמדה. בדרך כלל יש שתי דרכים אבל לא שם. וכך כותב אלתרמן בבית הראשון בשיר "ולענין "הלקח לדור" – "לא ולא. מעולם לא אמרנו, כי אין שתי דרכים. לעולם / לא נשאל מה בין קרב לכניעה...אך נאמר, כי חובה לדעת / שאז, אז, בחשף עד היסוד כל מורא משפטה של גולה, / לא היו שתי דרכים. לא היתה דרך קרב למול דרך נכנעת".⁵⁶

היחס לגרמניה שלאחר המלחמה ולשילומים בפרט

על מנת לבחון את יחסו של אלתרמן לגרמניה⁵⁷ יש לחזור בזמן לשנת 1951, השנה בה עלתה האפשרות לקבלת "שילומים" היינו פיצוי על הרכוש היהודי שנשדד מיהודי אירופה בזמן המלחמה. אלתרמן ראה במדינת ישראל את היורשת החוקית היחידה של יהודי אירופה שנספו בשואה. "עמדי יורשת יחידה" כתב בטור "אחרי חתימת ההסכם".⁵⁸ לא כאן המקום לעסוק בהסכם השילומים גופו אך לא ניתן לתאר את התייחסותו של אלתרמן לנושא מבלי להכיר את הרקע הכללי ואת לוחות הזמנים. על כן אני מביא אותם, קטעים, מתוך הערך "הסכם השילומים" בויקיפדיה כנספח. מכל מקום הרקע להסכם השילומים הוא מצבה הכלכלי הרעוע של מדינת ישראל הצעירה והצורך לקלוט עלייה בהיקפים רחבים. לוח הזמנים המקוצר הוא כדלהלן: ב 14.3.1951 הודיע שר החוץ משה שרת בכנסת, כי הוגשה תביעת פיצויים נגד גרמניה באמצעות ארבע מעצמות הכיבוש. הפניה למעצמות לא העלתה תוצאות והחלו מגעים חשאיים עם נציגים גרמניים. ב 27.9.1951 הצהיר הקנצלר אדנאואר בבונדסטאג על הכרה באחריות העם הגרמני לשואה ושמעשי הנאצים מחייבים פיצוי. בן-גוריון גיבש רוב לניהול משא ומתן ישיר עם גרמניה. הדבר הובא בפני הכנסת שם נערכו דיונים סוערים בין 7 ל - 9 בינואר

⁵⁶ הטור השביעי 5 עמ' 66

⁵⁷ לאחר המלחמה נוצרו שתי גרמניות. המערבית והמזרחית. כאשר אני כותב גרמניה כוונתי לרפובליקה הפדרלית של גרמניה היינו זו המערבית עמה התנהל מ"מ על השילומים. במקום בו יש צורך להתייחס לגרמניה המזרחית היא "הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית" אציין זאת בפרוש.
⁵⁸ הטור השביעי 4 עמ' 60 הסכם השילומים נחתם ב 10.9.52 הטור פורסם ב 12.9.52

1952. שם, התקבלה החלטה תומכת, והממשלה הוסמכה לעסוק בנושא. הסכם השילומים נחתם על ידי שר החוץ משה שרת והקנצלר הגרמני קונראד אדנאואר ב-10 בספטמבר 1952 בלוקסמבורג. אין צורך לומר, עצם המשא ומתן עם גרמניה והסכם השילומים אכן עורר קשיים כבדים ביותר שגם אלה אשר תמכו בסופו של דבר במהלך של הממשלה לא יכלו להתעלם מהם. ההתנגדות הייתה מימין ומשמאל וגם מהמרכז. התומכים בהסכם טענו, בן השאר, שאין לאפשר לרוצחים להיות גם היורשים, מדובר על "גרמניה אחרת", הכסף ישמש בן השאר לקליטתם של ניצולי שואה, הכסף ישמש לחיזוק התשתיות הלאומיות ויסייע במניעת שואה נוספת. המתנגדים מימין ובעיקר תנועת חרות שראתה בגרמניה עמלק מודרני טענו שמדובר בחרפה, מכירת הכבוד הלאומי ומתן לגיטימציה ויצירת רושם של מתן מחילה רשמית למדינת הרוצחים. משמאל, ראתה מפ"ם את המשא ומתן עם גרמניה בגידה בזכר הקורבנות ובמיוחד בזכר הלוחמים שהיא ראתה עצמה אפוטרופסית שלהם והשוותה את הדבר להתנהלות היודנרט. בנוסף, טענו מפ"ם וביתר שאת מק"י שהסכם עם גרמניה ימקם את מדינת ישראל בגוש המערבי הקפיטליסטי ולא בגוש המזרחי הסוציאליסטי, דבר שעלול להביא לשואה נוספת.⁵⁹

כאמור הפולמוס פרץ עם פרסום ההחלטה לשאת ולתת עם גרמניה במישרין. אבל, התייחסותו הראשונה של אלתרמן לנושא הפיצויים הגיע כבר מיד סמוך להודעתו של שרת על הגשת התביעה למעצמות הכיבוש. ב-16.3.1951 פרסם אלתרמן בטור השביעי את השיר "שלשה דברים בעניין התביעה מגרמניה".⁶⁰ בשיר דורש אלתרמן שני דברים; הראשון - לא לעשות שימוש במונח הפסול "שילומים" אלא לדבר על "החזרת השוד" זאת משום ש " לעד אין שילום". (כפי הנראה, בעניין זה אלתרמן ויתר, והוא עצמו עושה שימוש במונח זה בהמשך). השני - לקבוע שצדקת התביעה היא לא ב "שיעור הדם" אלא "הגזלה לבדה!". ובהמשך, מבקש המשורר דבר נוסף והוא נוגע למישור המהותי והמוסרי של התביעה - " דומם לברך / את נושאי התביעה ומוסרי כתבה, / לברכם לתפקיד הקודר והמפרך, / האבל, / השסוע / וכפוי הטובה... / לברכם שיסאו הגאון המצוקה / ושלא תראה דמעתם לעז מצח / ושלא ישבר לבבם בצעקה / עת יהיה הרוצח עומד על המקח. // כי הנה אליהם, באין עד, מביטה ישראל / ועיניה עשת, / בתובעה להפוך את נחלת המת / למגן ולמו חרב / בידי היורשת. " אליבא דאלתרמן התביעה לפיצוי (שלב זה תביעה מהמעצמות אשר לא עוררה פולמוס בציבור ולא במו"מ ישיר) משמעותה א. השבת הגזלה ב. לא מדובר בפיצוי על הרצח

---

⁵⁹ ראה גם יחיעם ויץ, משה שרת והסכם השילומים עם גרמניה, 1949 – 1952. קתדרה 115. ניסן תשס"ה. ויץ מוסיף ואומר כי בתווך נמצאו המפלגות הדתיות והחרדיות שם היו בעלי דעות שונים. גם במפא"י היו מי שהתנגדו להסכם
⁶⁰ כרך 3 עמ' 222

ג. צד השני הוא "רוצח" ד. התובעת היא ישראל – מדינת ישראל ה. מדינת ישראל היא "היורשת" של הנרצחים⁶¹ ו. "היורשת" תשתמש בירושה, "נחלת המת"⁶², להגנתה וביצורה.

הטור הבא נכתב לאחר שהניסיון לתבוע את גרמניה באמצעות המעצמות לא עלה יפה והממשלה הודיע בכנסת כי בכוונתה להיכנס למשא ומתן ישיר מול גרמניה. ההתנגדות לכוונת הממשלה הייתה בעיצומה ואלתרמן מפרסם מאמר שכותרתו, "השילומים והדמגוגיה"⁶³. בראשית דבריו כותב אלטרמן כי לו הוא היה חבר כנסת היה מתנגד לא רק למשא ומתן עם ממשלת גרמניה על שילומים אלא גם ובעיקר לכל הסכם של שילומים. זאת מהחשש שניהול משא ומתן שכזה שמטבעו הוא מקיף ומסועף עלול להביא לטיפול יחסים חברתיים בין יהודים לגרמנים בגושפנקא של מדינת ישראל. עם זאת אלטרמן קובע כי עמדתו זו, לא באה מתוך התנשאות צדקנית, אלא מתוך הכרה שיש גם טעם בעמדתם של המצדדים בניהול המשא ומתן ושגם הם ערים לקשיים שהוא עצמו מעלה. ולאחר שאמר את דברי ההסתייגות האלה, עובר אלטרמן למתיחת ביקורת חריפה על עמדתה של מפ"ם (תוך שהוא מתעלם מהצד הימני של המפה הפוליטית). אלטרמן לא מקבל את דברי האשמה שעולים בטענותיהם של דוברי מפ"ם ואין הוא מוכן לקבל נימוק ממנו עולה שמשא ומתן עם גרמניה משמעותו להיות "במחנה אחד עם הנאצים" כטענת מפ"ם. היינו, אליבא דמפ"ם, שמשא ומתן יאפשר לגרמניה להיות חלק מהברית האטלנטית זו הלעומתית לברית המועצות. אלטרמן לא מוכן לקבל שהתנגדות לחבירה למערב שבאה מתוך אהדה (אם לא מעבר לכך) למשטר הסובייטי תתעטף באצטלה מוסרית, צדקנית. בנוסף "לא נבוא במגע ולא נסלח". שהרי, אמירה זו הנחזית והמתיימרת להיות אמת ברורה מוחלטת וללא תנאי היא לא כל האמת – שהרי מפ"ם מוכנה לשבת ולדון עם גרמניה המזרחית האנטי פאשיסטית. ואם בנסיבות מסוימות (שניתן אולי להבינן) גם מפ"ם מוכנה לשבת עם גרמנים אין היא יכולה לתקוף את הממשלה על קיום משא ומתן עם גרמניה כאילו יש בכך פגם מוסרי מוחלט ששולל את הדבר בכל תנאי. ובמילים אחרות אלטרמן אומר שהטענות של השמאל נגד המשא ומתן באים לא ממקום מוסרי אלא משיקולים של תפיסת עולם מדינית המעדיפה את ברית המועצות על העולם המערבי. עוד מוסף אלטרמן וקובע עיקרון חשוב. משא ומתן אם יתנהל צריך להיות אך ורק משא ומתן רשמי בין ממשלת ישראל לממשלת גרמניה. דווקא משא ומתן שכזה הוא היחידי ממנו משתמע שמדובר בהשבת הגזלה בלבד ליורשת החוקית של היהודים שנספו בשואה ו"שאינו בו טעם של פיוס". מי שירצה יוכל על נקלה למצוא חוסר עקביות בגישתו של אלטרמן שמחד מוכן – כרוב הציבור על גווניו – לקבל את עקרון השבת הגזלה, מאידך אומר שלו הוא חבר כנסת היה

⁶¹ הייתה זו עמדתם של בן גוריון ושרת. הש' 58 עמ' 163

⁶² המשורר מביא מתוך דברי בעז לפלוני הגואל הקרוב יותר ממנו. היורש מקים את שם המת על נחלתו - "ויאמר בעז ביום קנותך השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת המת קניתי [קניתינה] להקים שם המת על נחלתו". רות ד,ה

⁶³ הטור השביעי כרך 3 עמ' 284

מתנגד לניהול משא ומתן ישיר, ומצד שלישי הוא קובע שאם יש מקום לנהל משא ומתן, יש לעשות זאת אך ורק באמצעות הערוץ הממשלתי הרשמי. לא כאן המקום להביא את דברי מתנגדיו של אלתרמן משמאל ודברי הפולמוס אשר הוחלפו בניהם.⁶⁴ אלתרמן נותר בעמדתו המורכבת, אולי אפשר לומר דיאלקטית. קבלה של התהליך כולו עולה בטור שכבר הוזכר בתחילת חלק זה של העבודה מיום 12.9.1952 שנכתב יומיים לאחר טקס החתימה בלוקסמבורג – "אחרי חתימת ההסכם". אלתרמן מציג בתחילה את שלוש הדרכים להתייחס להסכם. דרך ההתעלמות והשתיקה, דרך ההתנגדות והדרך לומר – "באורה של חמה / לעמוד, לא מחריש ולא חף, / ולומר : גם ידי באותה חתימה / וטביעת אצבעי על הדף !". דומה כי אלתרמן מודע למעמדו הציבורי לוקח על עצמו את העול והאחריות להודיע שהוא תומך בהסכם ו – "אך אם חטא הוא, עלינו יחול החטא, / עלינו שאמרנו : הן !". וזאת, למרות החשש שאולי מדובר בחטא, משום שכפי שאלתרמן כותב בהמשך השיר, מדינת ישראל היא היורשת היחידה של נחלת המת, מדובר בהחזרת כסף השוד ומשום שביום פקודה הכספים המושבים יוכלו לעזור להטות את הכף לטובת מדינת היהודים. והשיר, שחלקו השני נכתב כפניה אל מדינת ישראל מסתיים בשורות – מדינת היהודים, מצודה אין שנית, / יגעה, נצורה ובבנית ! / לולא את – כך אומרים – לא היה על שם מי / להשיב את הגזלה ונחלת המת. // אך עדין לא זו האמת השלמה. / לולא את / לא היה / לשם מה."

שבוע אחר כך כותב אלתרמן מאמר – "תשובה לשר החוץ".⁶⁵ הרקע, דברים שאמר מספר ימים קודם לכן שר החוץ משה שרת במסיבת עיתונאים ובהם אמירתו כי הוא חולק על אלה שמחייבים את ההסכם אבל רואים אותו כרע הכרחי ובעיניהם ההישג החומרי מחפה ומפצה על הוויתור המוסרי.⁶⁶ אלתרמן שהניח שאולי הדברים מכוונים אליו הגיב ומתגובתו זו ניתן ללמוד עוד דבר או שניים על יחסו להסכם. ראשית קובע אלתרמן ; "כפילות הרגש שבלבם של המזדהים עם החתימה אינה כפילות של הישג-חומרי מזה ושל ויתור-מוסרי מזה. שום "הישג חומרי" אין בו כדי לחפות על ויתור מוסרי בתחום זה שאנו דנים, ואילו כזה היה שורש המלחמה הנפשית שניטשה בלב רבים ממחייבי ההסכם, כי אז היתה החלטתם לחיוב צריכה להימחות ככתם מתולדות העם. כפילות התגובה וכפילות היחס שורשם אחד זוהי כפילות של צו מוסרי כנגד צו מוסרי, ואני חוזר ואומר כי היא קיימת לא בלב "רבים" מהמחייבים, כי אם בלב כולם. השבת הגזילה לידי המדינה היהודית נראית להם לאלה לא כ"הישג חומרי", כי אם כציווי וצוואה, וכך נראית להם גם תוספת הכוח שצעד זה עשוי

⁶⁴ ראה הש' 1 עמ' 405 - 408

⁶⁵ הטור השביעי 4 עמ' 63

⁶⁶ עבודה זו אין עניינה ביחסי אלתרמן שרת וגם לא בגישתו ובתרומתו הרבה של שרת להסכם השילומים עם גרמניה. לכן, התייחסותי היא רק לתפיסותיו של אלתרמן כפי שהן משתקפות בפולמוס זה. מכל מקום כפי שצוין בגוף העבודה דבריו של שרת נאמרו במסיבת עיתונאים. בעקבות כך פרסם אלתרמן את 'תשובה לשר החוץ' והמשך לדברים היה במאמר של שרת בשם "תשובה למשורר", (דבר 3.10.1952). לדיון נרחב בפולמוס וביחסי אלתרמן – שרת ראה; יחיעם ויץ, נתן אלתרמן וגרמניה : עמדתו כלפי המגעים עמה על רקע יחסיו עם משה שרת. ישראל 4 עמ' 99.

לתת למדינה. כנגד זה קיים ועומד עניין המגע עם גרמניה פנים אל פנים, מגע ופגישה אשר ההרוגים חלמו אותם וחזו אותם בצורה אחרת לחלוטין...". היינו, אין כאן ויתור על ערך מוסרי על מנת לקבל הישג כלכלי. אלא ישנם שני צווים מוסריים והם השבת הגזילה שמשתלבת עם חיזוקה וביצורה של מדינת ישראל. לכן, אין כאן ויתור על ערכים למרות שממול עומדת העובדה שהתקיים מגע ישיר עם גרמניה. ומכאן, עובר אלטרמן לנקודה נוספת עליה כבר עמד בעבר, והיא, שהמשא ומתן ראוי שיהיה ישיר בין ממשלות בגלוי תוך נשיא במלוא האחריות למעשה. אבל, וכאן באה ביקרת על דבריו של שר החוץ,⁶⁷ אין אולי מקום לתנחומים ולעידוד – "...אבל חוץ מן הגאווה מפעמים את ליבו של יהודי בימים אלה עוד רגשות מסוימים שאין להתכחש להם ואין להצניעם ואין לטשטשם. עניין המגע והפגישה פנים אל בין מדינת-ישראל ובין נציגי גרמניה באולמו של משא-ומתן, אינו עניין שאפשר וצריך לפוטרו בדרך זו של פסוקים יפים ומהוקצעים. עוד ייכתבו ועוד צריכים להיכתב דברים על מגע זה שיש לשמרו מפני קלות-יחס ופשטנות מצד כולנו, מפני דרדור אל השיגרה והרגילות. החתימה על ההסכם היא אקט מדיני שיש לחשוף את מלוא משמעותו, שיש בה אור וחושך ומכוות-אש גם יחד. משמעותו זו אינה מתמצה בנימה של ניצחון וקורת-רוח בלבד". בכך, באה לידי ביטוי עמדתו המורכבת והמסובכת של אלטרמן שהיא יותר מסתם הצגת דברים על דרך של - "מחד גיסא ומאידך גיסא". אצל אלטרמן, הכל באותו צד, והוא לכשעצמו, מפותל ורב פנים עד מאוד. והצד הזה הוא של תמיכה בהסכם באשר אין בו ויתור מוסרי אלא הוא השבת הגזלה למדינת היהודים שהיא ורק היא היורשת, של הנרצחים, היא נחלת המת, והשילומים ישמשו לצורך חיזוקה וביצורה. ולמרות שמנגד עומד המגע והפגישה עם גרמניה, מדינת ישראל היא זו שאמורה לנהל את המשא ומתן.

13.8.1953 הגיע לנמל יפו ספינת המשא 'אתרוג' ועליה משלוח השילומים הראשון. אלטרמן, נאמן לגישתו פרסם ב 14.8.1953 בטור השביעי את השיר "עם בוא האניה הראשונה".⁶⁸ ובשני הבתים הראשונים הוא כותב; "לא בקול דממה או בהסתר-פנים / ולא כלאחר-יד, כמו דבר מורגל הוא, / נביא את הספינות עם שד הגרמנים / אל מזח הפריקה / של החופים הללו. / אנחנו שעמדנו והצבענו "הן" / ! בעת הרת-גורל, ביד מורמת, אנחנו המטען נקום לפרוק לעין- / הכלל והיחיד ו לע ין ה ש מ ש !".

חשש מפני הפשרה והתחממות יחסים שעלולה לבוא בעקבות משא ומתן ישיר על הסכם השילומים בין מדינת ישראל לגרמניה ובין יהודים לגרמנים העלה אלטרמן כבר מאמרו "השילומים והדמגוגיה". ואף על פי כן, ועל אף שכתב שם, שלו הוא חבר כנסת היה מצביע נגד, הוא כאמור, תמך בתהליך שהוביל להסכם ובהסכם עצמו. אבל, נאמן לדרכו הוא המשיך

⁶⁷ שרת אמר כי בנסיעתו ללוקסמבורג "לא הייתי זקוק לתנחומים ולעידוד – ולא הרגשתי אלא גאווה".
⁶⁸ הטור השביעי כרך 4 עמ' 172. כפי שגילולה כותבת בעמ' 373 המקום בו עמדה האניה לעגון נשמר בסוד מחשש לחבלות ועימותים.

לשלול באופן נחרץ כל קשר אחר עם גרמניה ועם גרמנים. כך, ב – "פילהרמוניה ותרבות" שפרסם ב – 12.12.1952.⁶⁹ התזמורת הפילהרמונית עמדה לבצע את 'תעלוליו העליזים של טיל אולנשפיגל' של ריכארד שטראוס.⁷⁰ בעקבות ביקורת, נענתה התזמורת לבקשתו של שר החינוך בן-ציון דינור וחזרה בה מכוונתה זו. בהקדמה לטור מביא אלטרמן את הודעת התזמורת לפיה ביצוע היצירה נדחה. בטור מביע המשורר התנגדות לכך ש – " ... במרכז התכניה, באותיות אשור, כבוד שוכן / שם ראש מכוון-הנגינות הממלכתי / אשר לרב הטבחים. // ... לתת כבוד בעקיפין גם ליוצרה ומחברו של מרש / מגש לספורטאי ולגדודי הריך ! // ... בקום תזמורת ישראל לתת כבוד... / ... לבעל המנון אשר הקדש לגאוליטר-של-פולין – פרנק, ". ער לכך שלמוסיקה אין גבולות ויש מי מאנשי הרוח שיכנו את גישתו כשוביניסטי הוא סבור שעל הציבור " להגן על תרבותו / מפני קשי-תפיסתה של התזמורת ! ". ולסיום הוא אומר, שלא כבהודעת התזמורת אותה הביא בראש הטור – " אך הקונצרט לא ידחה... / הוא (נדיק נא!) יבטל ! "

כשנה וחצי אחר כך, ב 9.7.1954 כותב אלטרמן את "חוויה עברית-גרמנית".⁷¹ הרקע, שתי הופעות של השחקנית ארנה פורת בגרמניה. פעם אחת בפני משלחת השילומים בקלן, והשנייה בברלין. התוכן לא מעניין את אלטרמן, " אותנו מעניין איך המילים העבריות / הוקעו בעזות-מצח / לשחק לגרמנים ! / .... אותה עברית אשר נושאי תוי-קלון / קראו בה "שמע" עת הרקידום הכידונים, / ... אותה עברית עוד לא בשלה, הה אל עליון, / להופעת-גסטרוול לפני גרמנים... / ". וכאן, חוזר אלטרמן לנושא השילומים ולאותו חשש שמה שהחל כמשא ומתן על השבת הגזירה יתדרדר לקשרים אחרים כגון זה – " בזמן אותו וכוח על השלומים / ידענו כי בדין אמור אמרנו "הן" - / אבל נשבענו לא לילך כמו סומים / בזה הנתיב בלי סיג ובלי מגן".

יחסו העוין לכל קשר, זולת זה הקשור לשילומים, עם גרמניה ועם גרמנים, נותר גם בשנים מאוחרות יותר, כפי שהובא לעיל בעניין התייחסותו למקרה של כתובות הנאצה על בית הכנסת בקלן. אחזור ואביא את הדברים כאן משום שהם משקפים בעוצמה רבה את עמדתו של אלטרמן – " יש לומר שייתכן כי משיחת צלב קרס על דלתי היכל היהודי שהוקם בקלן הגרמנית צורם פחות מעצם הקמתו של היכל זה על אדמת גרמניה לאחר השואה הנוראה". לאור בביוגרפיה משווה בין גישתו של בן-גוריון לגישתו של אלטרמן ועל רקע זה מתחדדת עמדתו של המשורר ; " מצד אחד תמיכה בקשרים חומריים ופרגמטיים עם גרמניה, אך מצד אחר שלילה מוחלטת של קשרי חברה ותרבות ומניעת התקרבות בין שני העמים. בן-

⁶⁹ הטור השביעי 4 עמ' 89 וראה ביאורה של גילולה שם עמ' 352

⁷⁰ ריכארד שטראוס 1864 – 1949, מלחין גרמני. שיתף פעולה עם השלטון הנאצי והיה נשיא לשכת המוזיקאים הממשלתית. המנון אולימפי שהלחין נוגן באולימפיאדה בברלין ב 1936

⁷¹ הטור השביעי 4 עמ' 267 וראה ביאורה של גילולה עמ' 400

גוריון, המדינאי המנהיג ומרחיק הראות, ידע היטב כי שני המרכיבים האלה הם בגדר עסקת חבילה, ולאחר שהשיג את הסכם השילומים המשיך להוביל את מדינת ישראל לפיוס כולל עם גרמניה. אלתרמן המשורר קיווה בכל זאת לקיים את ההבחנה הרצויה לו בין מוסר לפוליטיקה, שעל פיה יהיה אפשר למדינת ישראל ליהנות מפרות הסכם השילומים אך עם זאת יהיה עליה להינזר ככל האפשר מגרמניה ומן הגרמנים. אין ספק שזאת הייתה עמדה ייחודית, מעין עמדת ביניים בין עמדתו של בן-גוריון, שאותה היה מוכן לאמץ חלקית, ובין עמדתם של גורמי אופוזיציה, בכלל זה אנשי רוח רבים, ששללו שלילה מוחלטת את הסכם השילומים ואת כל מה שעתידי להיגזר ממנו".⁷²

נקודות לסיכום

כנראה על רקע בית גידולו של אלתרמן ואופיו שהיה מוכן להכיל ולקבל מציאות מורכבת שאינה דוגמאטית וחד ממדית, המשורר, בתחילה הארץ ישראלי, ובהמשך המשורר של מדינת ישראל, לא התייחס בשלילה לאורח החיים ה"גלותי". לאורח חיים זה שבא לידי ביטוי בקיום מצוות מחד, ובחיי תרבות ענפים של ספרות תאטרון ועוד מאידך, היה אצל המשורר מקום של כבוד רב. יתרה מכך, ככל שהדבר נוגע לחיי הדת המשורר סבר שליהודי החדש יש חוב ליהודי הישן שמכח אמונתו הגיע העם עד הלום. לכן, במקום בו יש התנגשות בין שתי תפיסות עולם, זו הדתית שמקורה בחיי הגלות לבין זו החדשה החילונית, על האחרונה לסגת מפני הראשונה.

על רקע תפיסה זו של אי שלילת הגלות והיכולת להכיל ולהבין מציאות מורכבת, אלתרמן רואה בהתנהלותם של מנהיגי הקהילות בזמן השואה, התנהגות ראויה שיש לקבלה ולהעמיד את אותם מנהיגים בשורה אחת עם אלה שמרדו. אין שתי דרכים שהן סותרות זו את זו. המציאות הייתה בלתי אפשרית ובמסגרת מציאות זו, אותם מנהיגי קהילות שניסו להתנהל מול הרוצחים, הרוויח זמן, להציל את מה שיש, אינם ראויים לגינוי אלא גם הם ראויים לכבוד. אלתרמן, לא מוכן לקבל את הטענה שיש לחנך את הנוער על כך שהיו "שתי דרכים" ורק אחת מהן לגיטימית. אין זו האמת ההיסטורית ואין מקום וצורך לחנך את הנוער במדינת היהודים על עיקרון שגוי זה.

פן אחר, משלים של אותה תפיסה של הגלות שהייתה ואיננה עוד הוא, שאין לאותה גלות תקומה. אין מקום לנסות ולקומם את גלות אירופה מעפרה ואין מקום לחפש גלויות נוחות במקומות אחרים. אלתרמן שולל את הגלות תכלית השלילה. משקמה מדינה ישראל היא ורק היא המקום שבו על יהודים לחיות.

---

⁷² הש' 1 עמ' 413

ומשום שמדינת ישראל היא המקום היחיד בו ראוי שיהודים יחיו בו, אלתרמן רואה במדינת ישראל את נחלת המת, היורשת היחידה של הנרצחים ושל הציביליזציה היהודית שהושמדה לבלי קום. לכן, דווקא מדינת ישראל היא זו אשר אמורה לנהל את המשא ומתן מול הגרמנים על החזרת השוד וכך אכן ראוי לעשות. יחסו המורכב ופעמים סותר למשא ומתן עם גרמניה נובע מהתנגדותו הנחרצת לכל קשר אחר עם גרמניה ועם גרמנים ומתוך חשש להיגרר למדרון חלקלק שתחילתו במשא ומתן שלא לוקה בעיוות מוסרי אלא הוא לצורך השבת שוד הנרצחים ליורשת היחידה וסופו עלול להיות בקשרים אחרים פסולים בתכלית.

ניסיתי להציג בעבודה עמדה מורכבת, רבת פנים אך עקבית של משורר גדול בעניין מרכזי ביותר בחברה הישראלית – זיכרון השואה. בתקופתו היו לדבריו הדים נרחבים ולראיה, הפולמוסים החשובים שבאו בעקבות דבריו. באשר לזיכרון השואה בחברה הישראלית ברבע הראשון של המאה העשרים ואחת, היחסים עם גרמניה (זו שבלעה את גרמניה המזרחית) רחוקים מלהיות כאלה שלהם הטיף המשורר. גם היחס לגולה ולגלות שונה מזה שהיה בתקופתו. אבל, באשר לליבת העניין, גישתו של נתן אלתרמן - שיש מקום של כבוד לכל מי שפעל וניסה בדרכו להציל את מה שניתן להציל - היא זו שהתקבלה בחברה הישראלית.⁷³

רשימה ביבליוגרפית

ספרים

"הטור השביעי" שירי העת והעיתון. מהדורה כרונולוגית. עריכה ובאורים: דבורה גילולה. הוצאת הקיבוץ המאוחד הדפסה שניה 2010. כרכים 1 - 6

דן לאור. אלתרמן ביוגרפיה הוצאת עם עובד 2013. עמ' 9.

יחיעם ויץ – האיש שנרצח פעמיים, חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר. כתר 1995.

מאמרים

יחיעם ויץ. ישראל, 5, 2004, 99.

יחיעם ויץ, משה שרת והסכם השילומים עם גרמניה, 1949 – 1952. קתדרה 115. ניסן תשס"ה.

יחיעם ויץ, נתן אלתרמן וגרמניה: עמדתו כלפי המגעים עמה על רקע יחסיו עם משה שרת. ישראל 4 עמ' 99.

עוזי שביט הקדמה לכרך הראשון של "הטור השביעי" שירי העת והעיתון. מהדורה כרונולוגית. עריכה ובאורים: דבורה גילולה. הוצאת הקיבוץ המאוחד הדפסה שניה 2010.

---

⁷³ על שינוי בתפישת הגבורה שהוא תהליך מורכב בחברה הישראלית ראה – נעימה ברזל, תפיסת הגבורה בשואה, בין זיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט. דפים לחקר השואה. מאסף טז.

זיוה שמיר. אלוהי ציוני, על יחסו של אלתרמן לדת ולמסורת מתוך אתר נתן אלתרמן. התפרסם בספרה של זיוה שמיר "רוצי, נוצה – יצירת אלתרמן בעקבות אירועי הזמן", הוצאת ספרא בשיתוף עם הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2013.

מנחם פינקלשטיין במאמרו "הקלריקל הקטן". ספר היובל לרב מרדכי פירון בעריכת השופט צבי טל. ירושלים עמ' 355 – 381. מתוך אתר נתן אלתרמן.

צור ארליך, אלתרמן כשמרן. תכלת. אביב 2007 תשס"ז

נעימה ברזל, תפיסת הגבורה בשואה, בין זיכרון לאומי קולקטיבי לזיכרון לאומי מופרט. דפים לחקר השואה. מאסף טז.

דן לאור ורחל סטפק, הפנקס הרביעי: נתן אלתרמן כותב על משפט גרינוולד – קסטנר. מתוך: שואה ואנטישמיות במחקר ובישיח הציבורי: ספר יובל לדינה פורת (עורכים: רוני שטאובר, אביבה חלמיש, אסתר ובמן), יד ושם ואוניברסיטת תל אביב, 2015 (מתוך אתר נתן אלתרמן)

מקורות נוספים

"הארץ"

"על המשמר"

ויקיפדיה

נספח

בפברואר 1950 התקבלה החלטה בממשלת ישראל לפתוח במשא ומתן ישיר עם גרמניה המערבית לגבי הפיצויים האישיים (הרנטות) ובספטמבר באותה שנה, בהמלצת משרד החוץ, מונתה ועדה מיוחדת לטיפול בעניין הפיצויים האישיים והכלליים. ההחלטה לפנות לגרמניה נבעה, בין היתר, מהמצב הכלכלי בארץ. באותה תקופה היה בישראל מחסור חמור מאוד במטבע זר והתברר כי מדיניות הצנע שנועדה לפתור את בעיית המחסור לא צלחה. משרד החוץ והוועדה שמונתה על ידו המליצו לפנות ישירות לגרמניה לשם דיון על הפיצויים הכלליים, בנוסף לפיצויים האישיים. ההמלצה הובאה לשולחן הממשלה ונדחתה, בפעם הראשונה בדצמבר 1950 ולאחר מכן שוב בינואר 1951. הדחייה נבעה מההתנגדות לדין ודברים ישיר עם גרמניה והציעה במקום זאת לפנות לבעלות הברית לשעבר כגורם מקשר. לאחר קביעת הממשלה פנה משרד החוץ ב-6 בינואר לארבע בעלות הברית. הפנייה נומקה ברצון להימנע ממצב של "הרצחת וגם ירשת" ובטענה שישיראל נזקקת לכסף על מנת לקלוט את "שארית הפליטה". שלוש בעלות הברית המערביות השיבו שהן לא יכולות לכפות על גרמניה פיצויים נוספים. ברית המועצות לא השיבה. תשובת בעלות הברית השאירה בידי ישראל אופציה לנהל משא ומתן ישיר עם גרמניה המערבית או לוותר על הפיצויים. לבסוף הורה דוד בן-גוריון, ראש הממשלה, לפתוח במשא ומתן ישיר ובכך בא אל קצו הוויכוח בתוך הממשלה. ההחלטה נותרה סודית בשלב זה באפריל 1951 נפגשו דוד הורוביץ, מנכ"ל משרד האוצר, ומוריס פישר משגרירות ישראל בצרפת עם קנצלר גרמניה המערבית קונראד אדנאואר.

הפגישה הייתה לא-רשמית וחשאית. בפגישה הביע הקנצלר נכונות לפצות את העם היהודי ולצאת בהכרזה שגרמניה נוטלת על עצמה את האחריות על פשעי הנאצים כלפי העם היהודי. הצהרה זו הייתה אמורה להכשיר את דעת הקהל לקראת פתיחת המגעים הרשמיים והגלויים עם גרמניה המערבית-ב-27 בספטמבר 1951 ניתנה ההצהרה על ידי אדנאואר, מעל במת ה**בונדסטאג** בבון. ב-6 בינואר 1952 עלה ההסכם לסדר יומה של הכנסת השנייה, ולאחר שלושה ימי דיון נערכה הצבעה במליאה. ההחלטה שהתקבלה הייתה לייפות את כוחה של הממשלה לנהל את המשא ומתן. ההחלטה התקבלה ברוב של 61 חברי כנסת מול 50 מתנגדים ו-6 נמנעים. 3 חברי כנסת נעדרו. בייפוי כוחה של הממשלה תמכו 45 חברי הכנסת של מפא"י ו-6 מתוך שמונת החברים בהפועל המזרחי. הקואליציה ככלל, ומפלגות מפא"י ו"הפועל המזרחי" בנפרד, נתנו לחברים ניצולי השואה חופש הצבעה, כדי לא להעמידם בדילמה מוסרית. חופש ההצבעה ניתן רק לאחר שהתברר לבן-גוריון שקיים רוב התומך בהחלטה. הוראותיו העיקריות של הסכם השילומים על פי גרמניה המערבית תשלם למדינת ישראל 3 מיליארד מארק גרמני וכן 450 מיליון מארק לאיגוד הארגונים היהודיים לייצוג התביעות היהודיות החומריות נגד גרמניה. סכום השילומים יועמד לזכות מדינת ישראל כדי לרכוש סחורות ושירותים בגרמניה המערבית וזאת במטרה ליישב ולשקם פליטים יהודיים במדינת ישראל. השילומים נפרסו כך שהחל ממועד כניסתו של ההסכם לתוקף, 27 במרץ 1953, ועד 31 במרץ 1954, התחייבה גרמניה לשלם 200 מיליון מארק, בתשע שנות הכספים (אפריל-מרץ) שלאחריה 310 מיליון מארק בכל שנה, ובשנה העשירית 260 מיליון מארק. לגרמניה הייתה אף אפשרות להודיע מראש, במהלך תקופת ההסכם, שאינה יכולה לעמוד בהסדר השילומים, ולבקש לפרוס אותם בשיעורים מופחתים. לממשלת גרמניה הייתה אף האפשרות לשלם את התשלומים בטרם זמנם. בהתאם להסכם, הסחורות והשירותים שממשלת ישראל יכולה לרכוש בכספי השילומים כללו: מתכות ברזליות ולא ברזליות, מוצרי תעשיית הפלדה, מוצרי התעשייה הכימית ותעשיות אחרות, מוצרי חקלאות ושירותים. על פי ההסכם ניתן לבטח ולהוביל את הסחורות לישראל באוניות גרמניות על חשבון השילומים. לצורך יישומו של ההסכם התחייבה ממשלת ישראל לשגר לגרמניה משלחת אשר בסמכותה היה לחתום על חוזים עם ספקי סחורות ושירותים. מינוי ראש המשלחת הותנה בהסכמת ממשלת גרמניה. ההסכם העניק למשלחת חסינות דיפלומטית, אף שלא היה במשלחת זו משום ביסוס של יחסים דיפלומטיים בין ישראל לגרמניה. הוקמה אף ועדה משותפת, של נציגי ישראל וגרמניה, לפתרון בעיות המתעוררות במהלך יישום ההסכם אל הסכם השילומים נילוה אף פרוטוקול שנערך בין ממשלת גרמניה המערבית לנציגי איגוד הארגונים היהודיים לייצוג התביעות היהודיות החומריות נגד גרמניה, ובו נקבע תשלום פיצויים למי שנרדפו בתחומי הרייך הגרמני החל מ-31 בדצמבר 1937. בין השאר הוסכם על פיצויים בעד שלילת חירות עקב רדיפה. ישראל התחייבה לשלם לגרמניה 54 מיליון מארק תמורת רכושם של הטמפלרים, שהתיישבו בארץ ישראל בסוף המאה ה-19 וגורשו ממנה על ידי הבריטים בזמן מלחמת העולם השנייה מרגע חשיפת המשא ומתן הישיר עם גרמניה הייתה הארץ כמקרה. היה זה אחד מהוויכוחים הסוערים שידעה המדינה בכלל והכנסת בפרט. שני עיתוני הערב, מעריב ו"ידיעות אחרונות", נקטו עמדה ברורה נגד השילומים.^[10]המחאה שהחלה בדצמבר 1951 הגיעה לשיאה ב-7 בינואר 1952 כשההסכם עלה לסדר יומה של הכנסת - מתנגדי ההסכם קיימו הפגנה שבה השתתפו מפגינים רבים מאוד (יחסית לגודל האוכלוסייה באותה תקופה). ההפגנה החלה בכיכר ציון בירושלים, וצעדה לבניין הכנסת (אז בבית פרומין, מרחק דקות הליכה מהכיכר). יושב-ראש מפלגת חרות, חבר הכנסת מנחם בגין, שנאם בהפגנה, דיבר בחריפות רבה נגד הממשלה: "ממשלה זו, שתפתח במשא ומתן עם המרצחים משמיד עמנו, תהיה ממשלת זדון שתבסס את שלטונה על כידון ורימון", אמר למפגינים במהלך הפגנת הענק שארגנה התנועה ביום ההצבעה בכנסת. בגין קרא לאי-תשלום מיסים ולמרי אזרחי, גם אם משתתפיו יילקחו ל"מרתפי עינויים" ול"מחנות ריכוז", וגם אם ישלמו בחייהם. לאחר דבריו של בגין החל ההמון לצעוד לעבר הכנסת. על הכנסת הופקדו שוטרים רבים שפרסו סביבה גדרות תיל והציבו ברחובות מחסומים רבים. חרף ניסיונות המשטרה לבלום את המפגינים באלות ובגז מדמיע, הגיעו המפגינים למפתן הכנסת והשליכו אבנים לתוך אולם המליאה. במהלך ההפגנה נפצעו כמאה

שוטרים, ח"כ חנן רובין נפגע מאבן בראשו ועוד מספר חברי כנסת שרסיסי החלונות המנופצים פגעו בהם. עיתון "הארץ" תיאר את רחבת הכנסת באותו היום כ"שדה קרב". בגין נשא נאום חריף מאוד בתוך המליאה, במהלכו כינה את בן-גוריון "פשיסט" ו"חוליגן" לקול ניפוץ השמשות ולמראה בהלתם של חברי הכנסת שהתרחקו מהחלונות ומהאבנים הניתכות מכל עבר. בעקבות נאומו החריף והתנהגות מפלגתו הורחק בגין מהכנסת לכמה חודשים. התגובות להתנהגותה של מפלגת "חרות" ברחוב היו נזעמות. בעיתונות הישראלית רווחה הטענה שבגין ו"חרות", בהתנהגותם, היו רחוקים רק מעט משפיכות דמים של ממש ומהחרבתה של מדינת ישראל, בעוד חלק ניכר מהמפגינים טען שאנשי ה"ב" בחסות רה"מ ביצעו פרובוקציה והיו בעצמם בין זורקי האבנים. לאחר דבריו של בגין החל ההמון לצעוד לעבר הכנסת. על הכנסת הופקדו שוטרים רבים שפרסו סביבה גדרות תיל והציבו ברחובות מחסומים רבים. חרף ניסיונות המשטרה לבלום את המפגינים באלות ובגז מדמיע, הגיעו המפגינים למפתן הכנסת והשליכו אבנים לתוך אולם המליאה. במהלך ההפגנה נפצעו כמאה שוטרים, ח"כ חנן רובין נפגע מאבן בראשו ועוד מספר חברי כנסת שרסיסי החלונות המנופצים פגעו בהם. עיתון "הארץ" תיאר את רחבת הכנסת באותו היום כ"שדה קרב". בגין נשא נאום חריף מאוד בתוך המליאה, במהלכו כינה את בן-גוריון "פשיסט" ו"חוליגן" לקול ניפוץ השמשות ולמראה בהלתם של חברי הכנסת שהתרחקו מהחלונות ומהאבנים הניתכות מכל עבר. בעקבות נאומו החריף והתנהגות מפלגתו הורחק בגין מהכנסת לכמה חודשים.